

CSÁKI CSABA

Közép-Kelet-Európa és a volt Szovjetunió agrárgazdasága a kilencvenes évek második felében

---

A régió agrárgazdasága a rendszerváltás, az átalakulás napjait éli. Visszatekintve az elmúlt évekre, megállapítható, hogy az átfogó célokat, a változás fő irányait helyesen jelölték meg az érintett országok. A térségben a mai gazdasági és politikai feltételek között a magántulajdonra épülő piacgazdaság kiépítésének nincs alternatívája. Az is kiderült azonban, hogy az átalakulás lényegesen bonyolultabb és összetettebb folyamat, mint ahogy azt bárki is 1990–1991-ben elképzelte (*Csáki–Lerman* [1997]). Öt évvel a reformfolyamatok beindulása után sem mondható, hogy az átalakulás befejeződött. A régió agrárgazdasága még nem jutott túl történelmének egyik legnehezebb szakaszán.*

Közép-Kelet-Európa agrárgazdasági átalakulási folyamatának a magyar agrárgazdaság integráns része. Fejlődése szempontjából nem lényegtelen mi történik a szomszédos országokban, hiszen ez a régió az élelmiszer-termelés egyik legfontosabb hagyományos piaca. E tanulmányban arra keresünk választ, hol és merre tart ma Kelet-Európa agrárgazdasága, milyen ütemben várható a termelés talpra állása, és hogyan befolyásolja ez a régió viselkedését a nemzetközi agrárpiacokon. Elemzésünk alapjául az egyes országok FAO által feldolgozott statisztikai adatai, valamint a Világbank támogatásával folyó elemző munka eredményei szolgáltak. A szöveges helyzetelemzés és az előrejelzések alapvetően a kelet-európai régió két fő komponensének: Közép-Kelet-Európa és a Független Államok Közössége adatainak elemzése alapján készült. A tanulmányban szereplő táblázatok jelentős része azonban bemutatja a két fő országcsoport alrégióira vonatkozó elemzés eredményeit is.¹

Az agrárgazdaság jelentősége és természeti erőforrásai a kelet-európai régióban

Az agrárgazdaság Kelet-Európa országaiban tradicionálisan jelentős szerepet játszik. Ezt mutatja az 1., 2. és 3. táblázat.

* Készült az ACDI/VOCA által szervezett Nemzetközi Agrárpiaci Kilátások című konferenciára. Budapest, 1997. december 2.

¹ Az elemzésben alkalmazott országcsoporthatározások: *Kelet-Európa*: valamennyi európai volt szocialista ország a volt Szovjetunióval együtt; *Közép-Kelet-Európa*: a közép- és kelet-európai volt szocialista országok beleértve a volt Jugoszlávia tagköztársaságait és Albániát; *FÁK*: valamennyi FÁK-ország; *CEFTA*: a CEFTA öt tagországa 1996-ban; EU-A5: a további öt EU-aspiráns ország; *egyéb Közép-Kelet-Európa*: Közép-Kelet-Európa maradék országai; *Oroszország*; *Európai FÁK*: Belarusz, Moldova, Ukrajna; *Kaukázus*: a három kaukázusi FÁK-ország; *Közép-Ázsia*: a FÁK közép-ázsiai országai.

1. táblázat

A kelet-európai országok népessége, mezőgazdasági területe és termőterülete abszolút értékben és globális összehasonlításban

Országcsoport	Népesség (1996)		Mezőgazdasági terület (1994)		Termőterület (1994)	
	millió fő	a világ százalé- kában	millió hektár	a világ százalé- kában	millió hektár	a világ százalé- kában
Kelet-Európa (összes)	414	7,3	649	13,3	267	19,7
Közép-Kelet-Európa (összes)	129	2,3	74	1,5	50	3,7
FÁK	286	5,0	575	11,8	217	16,0
CEFTA	66	1,2	32	0,7	24	1,8
EU-A5	39	0,7	28	0,6	19	1,4
Maradék						
Közép-Kelet-Európa	24	0,4	13	0,3	7	0,5
Oroszország	148	2,6	220	4,5	130	9,6
Európai FÁK	66	1,2	54	1,1	41	3,0
Kaukázus	17	0,3	8	0,2	3	0,2
Közép-Ázsia	54	1,0	293	6,0	43	3,1

Forrás: FAOStat.

2. táblázat

A kelet-európai országok népessége, mezőgazdasági területe és termőterülete abszolút értékben és az összes kelet-európai ország százalékában

Országcsoport	Népesség (1996)		Mezőgazdasági terület (1994)		Termőterület (1994)	
	millió fő	az összes átmeneti ország százalékában	millió hektár	az összes átmeneti ország százalékában	millió hektár	az összes átmeneti ország százalékában
Kelet-Európa (összes)	414	100,0	649	100,0	267	100,0
Közép-Kelet-Európa (összes)	129	31,1	74	11,4	50	18,6
FÁK	284	68,9	575	88,6	217	81,4
CEFTA	66	16,0	32	4,9	24	9,0
EU-A5	39	9,4	28	4,3	19	7,2
Maradék						
Közép-Kelet-Európa	24	5,8	13	2,0	7	2,5
Oroszország	148	35,8	220	33,9	130	48,9
Európai FÁK	66	16,1	54	8,3	41	15,4
Kaukázus	17	4,0	8	1,2	3	1,1
Közép-Ázsia	54	13,0	293	45,1	43	16,0

Forrás: FAOStat.

3. táblázat
A mezőgazdaság szerepe

Országcsoport	Mezőgazdasági GDP a teljes GDP százalékában	Mezőgazdasági népesség	
		millió fő (1996)	a teljes népesség százalékában (1996)
Kelet-Európa (összes)	10,8	74,0	17,8
Közép-Kelet-Európa (összes)	9,2	23,1	17,9
FÁK	11,8	50,8	17,8
CEFTA	6,7	11,9	18,0
EU-A5	15,8	5,7	14,8
Maradék Közép-Kelet-Európa	17,4	5,5	22,8
Oroszország	9,2	18,0	12,1
Európai FÁK	13,3	12,4	18,7
Kaukázus	36,7	4,2	25,0
Közép-Ázsia	22,7	16,3	29,9

Forrás: WDR, WDI, FAOStat.

Az ábrákat elemezve, a következő megállapításokat tehetjük.

– A mezőgazdaság aránya a nemzeti jövedelem termelésben és a népesség foglalkoztatásában nagyobb, mint a fejlett országok átlagában. 1995-ben az agrárszektor 10,8 százalékkal járult a GDP-hez a régió szintjén, míg a mezőgazdasági népesség aránya 17,8 százalék volt (1. ábra).

– Az ágazatnak a fejlett országokban tapasztaltnál jelentősebb szerepe mögött azonban számottevő országonkénti eltérések húzódnak meg. A mezőgazdasági GDP aránya csupán 6,7 százalék a CEFTA-országokban, míg 36,7 százalék a Kaukázusban és 22,7 százalék Közép-Ázsiában.

– A mezőgazdaság GDP-hez való hozzájárulása feltűnően kisebb, mint a foglalkoztatásban betöltött szerepe. Ez a gazdálkodás alacsony termelékenységére, illetve a nemzetközi átlagnál kisebb hatékonyságára utal.

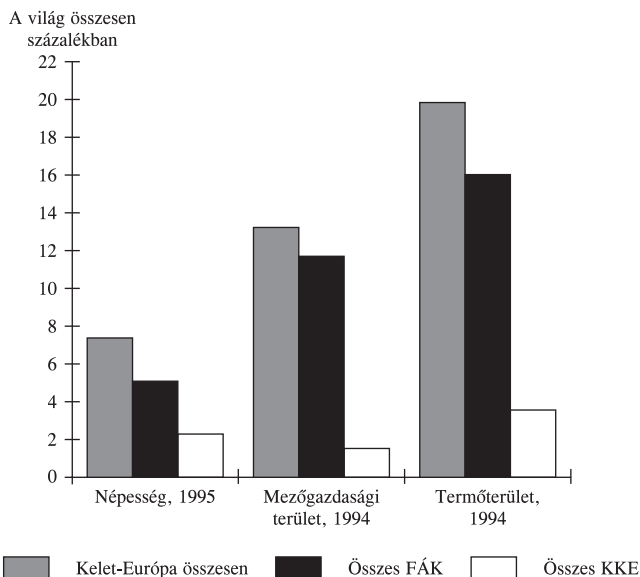
1994-ben a kelet-európai régió országai a világ mezőgazdasági művelésre alkalmas területeinek 13 százalékával rendelkeztek, illetve a szántóföldi művelésre alkalmas területek 19,7 százalékával. Jelentős a régió hozzájárulása szinte valamennyi fontosabb termék világtermeléséhez (2., 3., 4. ábra). Ez a mérték a termékek többségénél 10-15 százalék körül alakul.

Összevetve a termőterületre és a világtermelésben való részesedésre vonatkozó adatokat azzal a ténnyel, hogy 1994-ben a világ népességének csupán 7,3 százaléka élt Kelet-Európában, megállapíthatjuk, hogy ez a régió rendelkezik a világ egyik legnagyobb, jelentős részben kihasználatlan élelmiszer-termelési erőforrásaival. Az tehát, hogy mi történik a régió agrárgazdaságában, nemcsak az adott ország belső ellátása szempontjából fontos, hanem rendkívül nagy hatással lehet a globális élelmiszerigények kielégítésére, illetve az élelmiszer-világpiac alakulására.

A kelet-európai régió természeti erőforrásaihoz képest kisebb, de ugyancsak jelentős szerepet játszik a világ élelmiszer-kereskedelmében (5., 6., 7. ábra). Globálisan vizsgálva az élelmiszer-termelés növelésének lehetőségét, a kelet-európai régióban található a potenciális erőforrások mintegy 20 százaléka, az a terület, ahonnan a jövő évezred első felére prognosztizált számottevő új élelmiszerigények részben kielégíthetők lesznek a természeti környezet jelentősebb károsodásának veszélye nélkül.

1. ábra

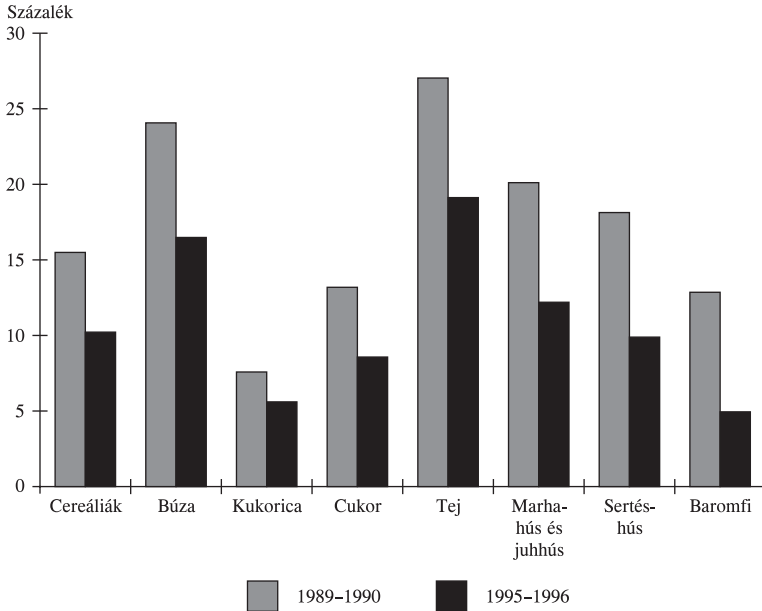
A kelet-európai országok globális összehasonlításban

Forrás: WDR, WDI, FAOStat.

2. ábra

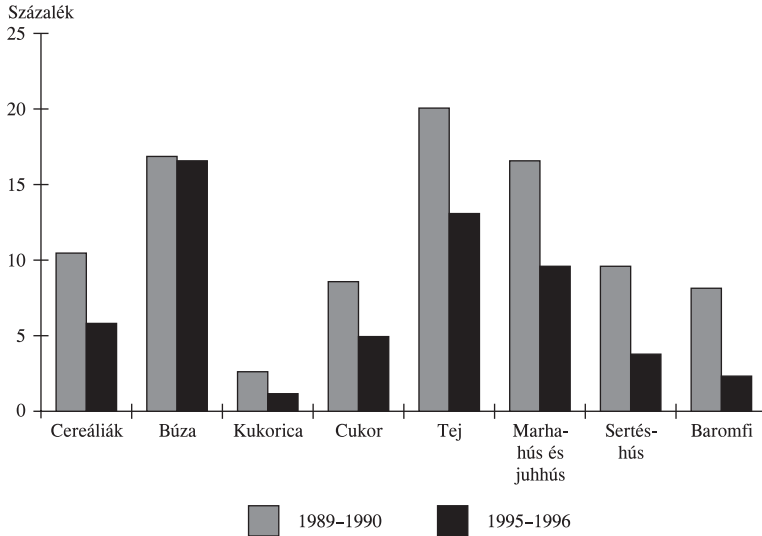
Kelet-Európa termelése a világtermeléshez viszonyítva

Forrás: WDR, WDI, FAOStat.

3. ábra

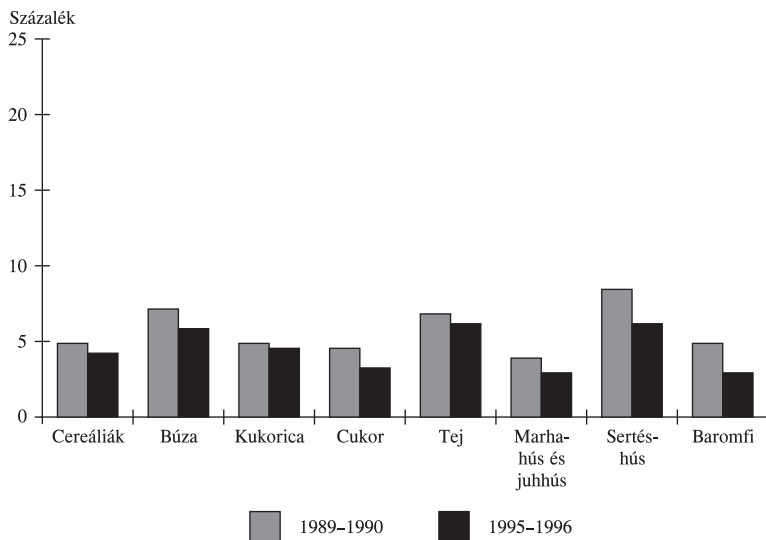
A FÁK-országok termelése a világtermeléshez viszonyítva

Forrás: WDR, WDI, FAOStat.

4. ábra

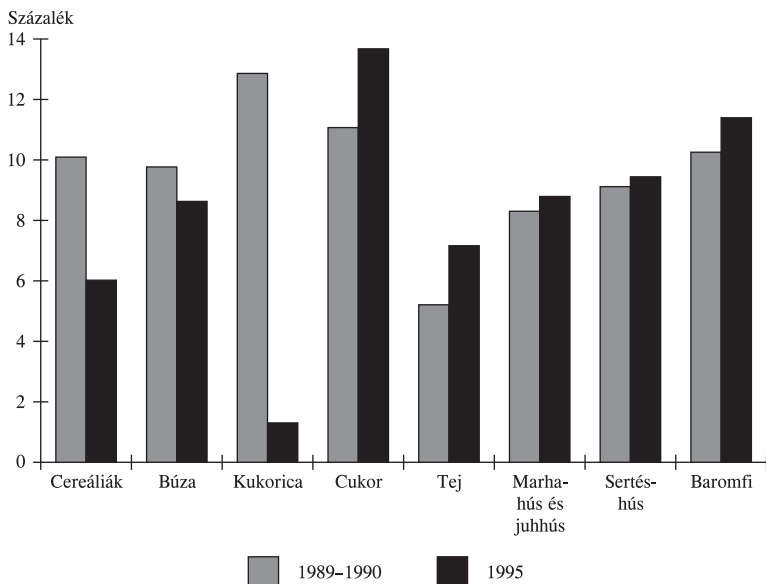
Közép-Kelet-Európa termelése a világtermeléshez viszonyítva

Forrás: WDR, WDI, FAOStat.

5. ábra

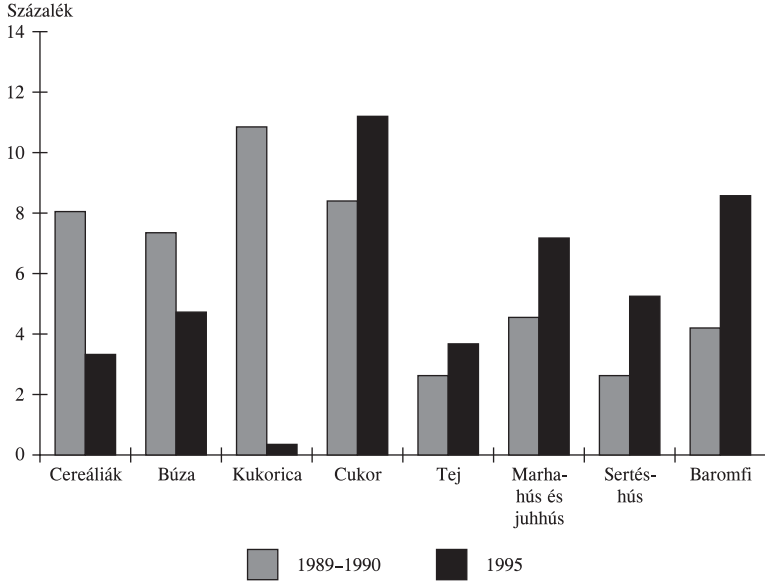
Kelet-Európa részvétele a világkereskedelemben

Forrás: WDR, WDI, FAOStat.

6. ábra

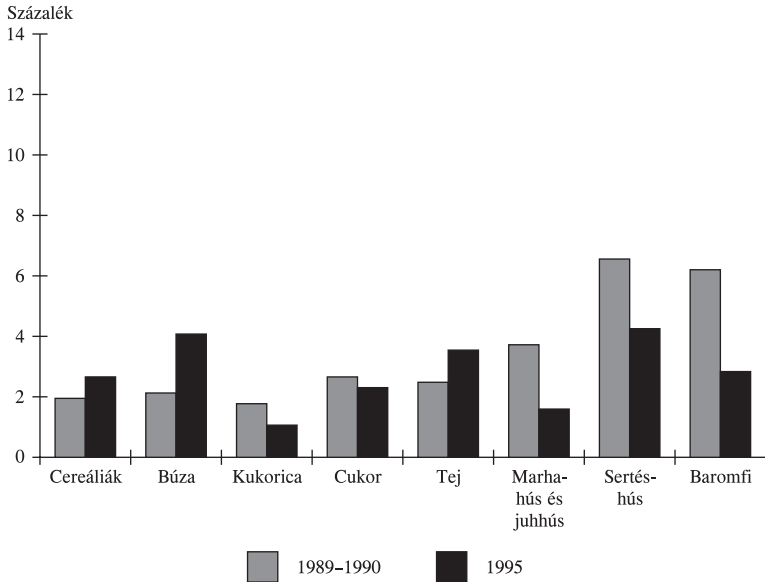
A FÁK-országok részesedése a világkereskedelemben

Forrás: WDR, WDI, FAOStat.

7. ábra

Közép-Kelet-Európa részesedése a világkereskedelemben

Forrás: WDR, WDI, FAOStat .

Az élelmiszer-termelés helyzete Kelet-Európában

A régió agrárgazdaságát a kilencvenes években a termelés általános és számottevő visszaesése jellemezte.

– 1990 és 1995 között a mezőgazdaságban előállított GDP a régió szintjén évi átlagban 5,9 százalékkal csökkent, és egészében véve az 1989–1990-es évek szintjének mintegy 60 százaléka esett vissza (4. táblázat).

– A termelés visszaesése lényegében valamennyi országra, illetve a térség valamennyi alrégiójára jellemző. Legkisebb volt az évi átlagos csökkenés Közép-Kelet-Európában (évi 1,9 százalék), míg a legnagyobb visszaesés az európai FÁK-országokban, illetőleg a kaukázusi régióban következett be (évi 10 százalék, illetve 17,3 százalék) (8., 9. ábrák).

– Egészében véve az agrártermelés visszaesése szinte valamennyi országban kisebb mértékű volt, mint a gazdaság egészének hanyatlása, ezért az élelmiszer-termelés hozzájárulása a GDP-hez régiószerte növekedett.

4. táblázat
A GDP alakulása

Országcsoport	A GDP átlagos éves növekedési üteme			Átlagos éves változás a mezőgazdasági GDP-ben
	1995*	1990–1995*	1997 EBRD-előrejelzés**	
Kelet-Európa (összes)	–1,5	–7,0	2,0	–5,9
Közép-Kelet-Európa (összes)	5,2	–0,7	3,5	–1,9
FÁK	–5,8	–10,6	1,0	–7,5
CEFTA	5,6	0,3	4,5	–3,0
EU-A5	5,1	–4,5	–1,1	–1,7
Maradék				
Közép-Kelet-Európa	1,9	n.a.	5,5	7,6
Oroszország	–4,0	–9,8	1,5	–6,3
Európai FÁK	–12,0	–13,3	–1,5	–10,0
Kaukázus	–7,2	–22,4	7,0	–17,3
Közép-Ázsia	–5,7	–9,1	2,3	–6,2

* az 1995-ös GDP-vel súlyozott.

** az 1995-ös GDP-vel súlyozott, Albánia 1997-es növekedési üteme a feltételezés szerint megegyezik az 1995-össsel

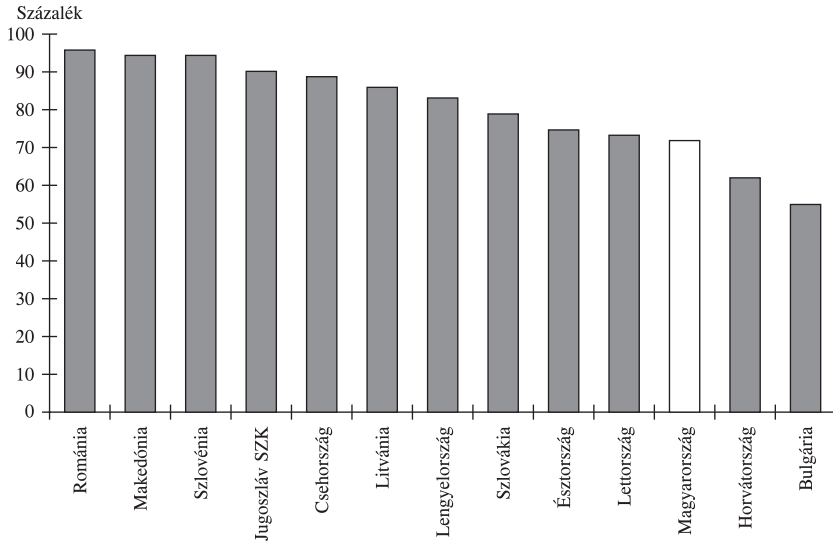
Forrás: WDR, EBRD.

– A termelés visszaesése nemcsak országonként, hanem termékenként is jelentős mértékben eltérő. A FÁK-országokban 1995–1996-ban valamennyi fontosabb mezőgazdasági termék termelése elmaradt az 1989–1990-es évek szintjétől. A legnagyobb arányú visszaesés az állati termékek termelésében figyelhető meg (30–60 százalék). Közép-Kelet-Európában a fontosabb termékek termelése kisebb mértékben esett vissza, beleértve az állati termékeket is. Az olajos növények és a zöldségek termelése 1995–1996-ban pedig már meghaladta az 1989–1990-es évek szintjét (10., 11. ábra).

– A termelés visszaesése értelemszerűen kifejezésre jut abban is, hogy a régió, illetve valamennyi alrégiójának hozzájárulása a fontosabb termékek világtermeléséhez érzékelhetően csökken. Ez az arány 1995–1996-ban a régió szintjén mintegy 30 százalékkal, de

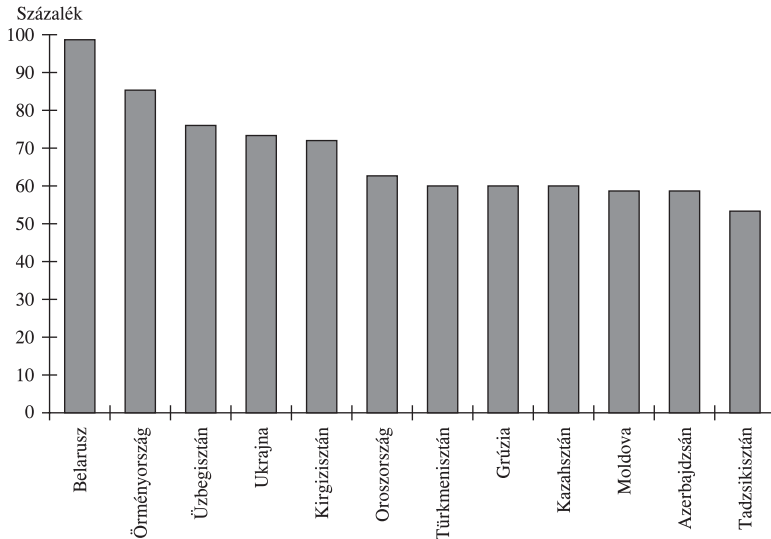
8. ábra

A mezőgazdasági termelési index Közép- és Kelet-Európában
(1996 az 1989–1991-es évekhez viszonyítva)

9. ábra

A mezőgazdasági termelés változása a FÁK országokban
(1996 az 1989–1991-es évekhez viszonyítva)

esetenként 50 százalékkal volt alacsonyabb 1995–1996-ban az 1989–1990-es évek szint-jénél (2., 3., 4. ábra).

Az általánosan jellemző visszaesés után azonban már mutatkoznak a fellendülés első jelei is. Közép-Kelet-Európa lényegében valamennyi országában a termelés gyors csökkenése már 1993–1994-ben megállt, és az ágazat termelése 1995-től szinte minden or-

számban, ha mérsékelten is, de ismét növekszik. Ennek tudható be a FÁK-országokénál kedvezőbb öt éves átlagos teljesítmény (évi csupán -1,9 százalék). A mezőgazdasági termelés fellendülése figyelhető meg azokban a FÁK-országokban is (a kaukázusi régió), ahol radikális földreformot hajtottak végre. Említést érdemel még, hogy a kilencvenes években lényegében változatlan maradt a mezőgazdasági termelés szintje abban a néhány országban, ahol a tervgazdálkodás alapelemei továbbra is érvényben vannak (Belarusz, Üzbegisztán). A FÁK meghatározó országaiban, Oroszországban és Ukrajnában nem valószínű a termelés további visszaesése; rövidebb távon azonban lényeges fellendülés sem várható.

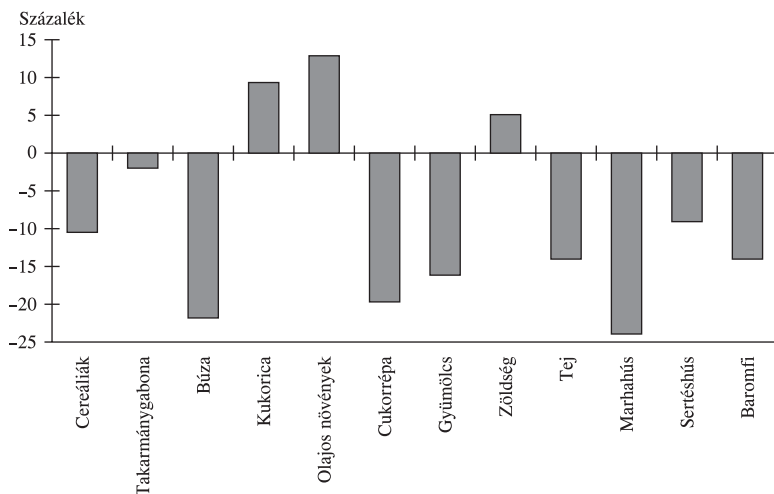
A mezőgazdasági termelés visszaesése következtében értelem szerűen csökkent a régió hozzájárulása valamennyi fontosabb termék világtermeléséhez és átalakult a régió agrárkereskedelme is.

- A termelés visszaesése ellenére a régió részesedése a világerkedelemről számottevően nem csökkent, sőt egyes termékek esetében egyértelműen növekedett. Ez a belső fogyasztás csökkenésének, illetve a Szovjetunió felbomlása által kialakult új viszonyok következménye.

- Jelentős mértékben módosult az agrárkereskedelmi partnerek összetétele. A régióknak korábban a KGST által meghatározott és alapvetően a belső kapcsolatokra épülő agrárkereskedelme nagymértékben kinyílt a világ többi része felé.

10. ábra

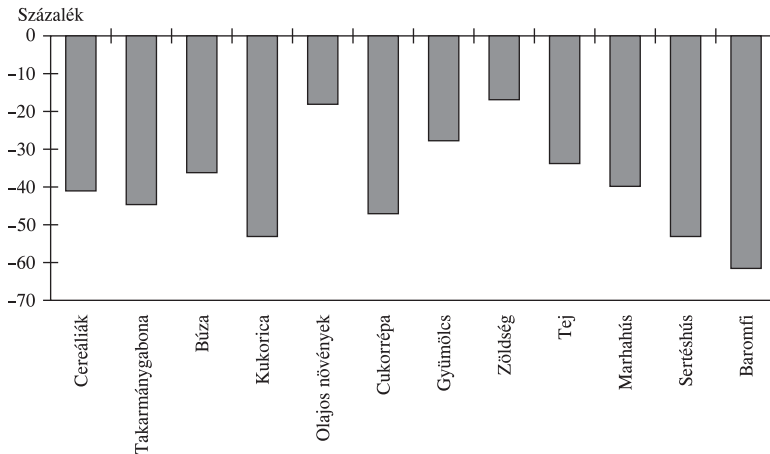
A termelés változása Közép- és Kelet-Európában
(1995–1996-ban az 1989–1990-es évhez képest)

- A régióban jelentős mértékben átalakult a mezőgazdaság export- és importstruktúrája, de a csökkenő fogyasztás következtében a régió egészének agrár-külkereskedelmi egyenlege nem romlott. A régió egésze továbbra is nettó mezőgazdaságitermék-importáló. A FÁK-országok negatív egyenlege valamelyest csökkent, míg Közép-Kelet-Európa negatív egyenlege nőtt.

- Átalakult az import és az export szerkezete és eredete is. Talán a legnagyobb jelentőségű strukturális változás az, hogy a FÁK-országok – mindenekelőtt Oroszország – a világ egyik legnagyobb húsimportáló térségévé vált. A szovjet időszakra jellemző nagymértékű gabonaimport helyett tehát ma Oroszország elsősorban húst vásárol. Ez gazdaságilag egyértelműen

11. ábra
A termelés változása a FÁK országokban
(1995–1996 az 1989–1990-es évhez képest)

kedvezőbb megoldás, hiszen a korábbi évtizedekben vásárolt nagy mennyiségű gabonát a Szovjetunió állattenyésztésében igen alacsony hatékonysággal használták fel. Ezzel egy időben a FÁK-országok egyre inkább gabonaexportálóként jelennek meg a világpiacokon.

– Közép-Kelet-Európa szerepe csökkent a húsfélék világkereskedelmében, míg ezzel párhuzamosan a régió jelentősége növekedett a gabonafélék piacain.

– További fontos változás a minőségi, feldolgozott termékek arányának növekedése a régió agrárkereskedelmében és ezzel együtt a fejlett országok, mindenképp az Egyesült Államok és az Európai Unió térnyerése a térség élelmiszer-behozatalában.

– A térségen belüli értékesítés továbbra is nagy jelentőségű szinte valamennyi ország számára. A külső konkurencia azonban egyre jobban megnehezíti a KGST színvonalú termékek régió belüli értékesítését is. A közép-kelet-európai országok egy része növekvő sikerrel szerepel a fejlett országok piacain, a többség agrár-exportja továbbra is csak régió belülről lehetséges, gyakran speciális barterügyletek formájában.

Egészében véve a régió agrárkereskedelme fokozatosan integrálódik a világ- és az európai agrárkereskedelembé. Ez különösen így van a közép-kelet-európai országok esetében, itt a CEFTA további lehetőségeket kínál regionális együttműködésre. Az agrár-világkereskedelembé integrálódást az érintett országok túlnyomó többségének viszonylag liberális agrárkereskedelempolitikája is segíti. A közép-kelet-európai régió országainak többsége tagja a WTO-nak, illetve felvételük a közeljövőben várható; és kereskedelempolitikájukra egyre nagyobb hatást gyakorolnak az EU-tagsággal járó majdani kötelezettségek is.

A FÁK-országok agrárkereskedelempolitikája átalakulóban van – ez középtávon meglehetősen nagy bizonytalanság forrása. Ráadásul különösen Oroszországban egyre erőteljesebb a belső agrárpiacok fokozottabb védelmét követelők hangja.

A FÁK-országokra készült egy – az Európai Unióhoz hasonló, meglehetősen protekcionista – közös agrárkereskedelempolitika bevezetésére vonatkozó javaslat is. Ukrajnában az állati termékek behozatalát a hazai termelés 10 százalékának szintjén kívánják korlátozni. Ma még pontosan nem lehet előrelátni e folyamatok végkimenetelét, az azonban valószínű, hogy a FÁK-országok agrárkereskedelempolitikája a növekvő protekcionizmus irányában változik, hacsak ennek a kedvezőtlen változásnak nem szab korlátokat az érintett országok (mindenképp Oroszország és Ukrajna) elhúzódozó WTO-belépése.

Hol tart a reformfolyamat a mezőgazdaságban?

1990–1991-ben megkezdődött a kelet-európai régióban a magántulajdonra épülő piacgazdaság kialakulása.

A reformfolyamat legfontosabb alapelemei valamennyi országban a következők:

- az árak és a piacok liberalizációja, az agrárgazdaság piackonform makro-feltételrendszerének kiépítése,
- a földek privatizációja és az örökölt gazdaságstruktúra átalakítása,
- az élelmiszer-feldolgozás és a mezőgazdasági termék- és termelőeszköz-kereskedelem demonopolizációja és privatizációja,
- működő vidéki bankrendszer kiépítése és a piaci viszonyok által igényelt intézményi struktúra és államigazgatási rendszer kiépítése.

A teendőket illetően alig különböztek a vélemények az egyes országokban. A megvalósítás üteme, a végrehajtás módja tekintetében azonban már lényegesen nagyobbak az eltérések. A régió egészét átfogó elemzésünk (5., 6. táblázat) alapján a következő megállapításokat tehetjük.²

5. táblázat

A mezőgazdasági reformok állása 1997 első felében*

Ország/ Az átalakítás területe	Piac- libera- lizáció	Föld- reform	A feldolgozó és inputellátó ágazatok privatizációja	Vidék- finan- szírozás	Intézmény- rendszer keretei	Átlag pontszám
Magyarország	5	4	5	4	4	4,4
Csehország	5	4	4	4	4	4,2
Észtország	5	3	4	4	4	4,0
Szlovénia	3	4	4	4	5	4,0
Lengyelország	5	4	3	3	4	3,8
Szlovákia	4	4	4	4	3	3,8
Lettország	3	4	4	4	3	3,6
Litvánia	4	4	4	3	3	3,6
Albánia	4	4	4	2	3	3,4
Örményország	3	4	3	3	4	3,4
Grúzia	4	4	4	3	2	3,4
Oroszország	4	3	4	3	3	3,4
Horvátország	3	4	3	3	3	3,2
Kazahsztán	4	3	4	3	2	3,2
Moldova	4	4	3	3	2	3,2
Románia	3	4	4	3	2	3,2
Kirgizisztán	3	3	3	3	3	3,0
Makedónia	4	3	3	3	2	3,0
Ukrajna	4	3	3	3	2	3,0
Azerbajdzsán	3	3	3	3	2	2,8
Bulgária	2	3	3	2	2	2,4
Belarusz	2	1	2	2	2	1,8
Türkmenisztán	1	2	1	1	2	1,4
Üzbegisztán	1	1	1	1	2	1,2
Átlagpontszám	3,5	3,3	3,4	2,9	2,8	3,2

* 1 = központi tervgazdaság; 5 = befejezett piaci reformok. A számszerű értékelés magyarázatát lásd a 6. táblázatban.

² Az elemzési módszert a szerző fejlesztette ki a Világbank keretében folyó kutatásai során. Az elemzés egy korábbi változata megtalálható Csáki [1996] és Csáki-Lerman [1997] munkákban.

6. táblázat
Magyarázat az 5. táblázat számszerű értékeléséhez

Ár- és piaci liberalizáció	Földreform	A feldolgozó és inputellátó ágazatok privatizációja	Vidéki pénzügyi rendszerek	Intézményrendszer keretei
1 = Közvetlen állami ellenőrzés az árak és piacok felett.	1 = A nagygazdaságok rendszere dominál.	1 = Monopoljellegű, állami tulajdonban levő ágazatok.	1 = Szovjet típusú rendszer, egy „Agrárbank” az egyedüli pénzügyi forrás.	1 = Tervgazdasági intézmények.
2 = Dereguláció jelző-árakkal és árszabályozókkal, az importot és exportot jelentős nem tarifa jellegű korlátok is gátolják.	2 = A földprivatizáció és farmszerkezet-átalakítás jogi keretei adottak, a megvalósítást csak a közelmúltban kezdték.	2 = Spontán privatizáció, valamint tömeges privatizáció a kezdeti megvalósítás szakaszában.	2 = Új bankelőírások bevezetése, a kereskedelmi banktevékenység csekély, vagy nem létezik.	2 = A kormányzati és közintézmények szerény méretű átalakítása.
3 = Főként liberalizált, de verseny hiányával korlátozott piacok.	3 = A földprivatizáció előrehaladott állapotban, de a nagygazdaságok átalakítása nincs még egészen kész.	3 = A privatizációs programok megvalósítása folyamatban van.	3 = A jelenlegi bankrendszer átalakítása, a kereskedelmi bankok megjelenése.	3 = Részben átalakított kormányzati és helyi intézmények.
4 = Liberális piacok és liberális kereskedelempolitika a hazai piacok teljes körű kifejldése nélkül.	4 = A legtöbb föld privatizált, a nevesítés azonban nincs befejezve, a földpiacok nem működnek teljesen.	4 = Az ágazatok többsége privatizált.	4 = A mezőgazdaságot szolgáló pénzügyi intézetek megjelenése.	4 = A kormányzat szerkezete átrendezve, a kutatás, szaktanácsadás és oktatás átalakítás alatt.
5 = Versenyző piacok minimális kormányzati beavatkozással.	5 = Magántulajdonon és aktív földpiacokon alapuló farmszerkezet.	5 = Privatizált agrár- és inputellátó ágazatok.	5 = Hatékony pénzügyi rendszer a mezőgazdaság, a feldolgozó és szolgáltató ágazatok részére.	5 = A magántulajdonon nyugvó mezőgazdaság igényeire összpontosító hatékony közintézmények.

– A reformfolyamat lényegesen bonyolultabb és összetettebb, mint azt bárki is eredetileg várta.

– A reformok eredményei nem mindenben egyeznek meg az eredeti várakozásokkal. Ahogyan erről már szóltunk, a termelés sokak által remélt, viszonylag gyors növekedése, hasonlóan a kínai reformok eredményeihez, nem következett be. Lényegesen összetettebb feladatnak bizonyult a gazdaság struktúraátalakítása. Az egyéni, családi gazdaságok gyors térhódítása még hátravan; az öröklött nagyüzemi struktúra pedig eddig jelentős részben túlélte a változásokat.

– Az agrárszektor és általában a vidéki gazdaság átalakulásának üteme elmarad a gazdaság egészében bekövetkezett változások mértékétől.

– Meglepő, hogy a leglényegesebb átalakulás az ár- és a piaci környezetben következett be, míg számottevő a lemaradás a mezőgazdaság finanszírozási problémáinak megoldásában és az intézményi reformok területén.

– Az egyes országok reformteljesítményei igen jelentős mértékben eltérnek egymástól, Közép- és Kelet-Európa jóval sikeresebb, mint a FÁK országai.

– A mezőgazdaság átalakítása Közép-Európában, ezen belül is az EU-jelölt országokban a legelőrehaladottabb. Az agrárszektor reformja még itt sem teljesen befejezett. Elemzésünk EU-értékeléssel egybecsengő eredményei szerint további reformokra van szükség elsősorban az intézményi rendszer, valamint a mezőgazdaság finanszírozása területén, de szinte valamennyi országban befejezetlen még a földreform és az öröklött gazdaságstruktúra átalakítása is.

– Meglehetősen korai szakaszban van még a mezőgazdaság átalakítása a FÁK-országokban. Itt még mindig az agrárreformok kezdeti feladatainak megoldása szerepel a napirenden. Befejezetlen a tervgazdaság intézmény- és eszközrendszerének leépítése, és működő agrárpiac sem jött létre.

Az átalakulásban élenjáró országok tapasztalatainak elemzése számos értékes tanulság levonását teszi lehetővé. Megállapíthatjuk a következőket:

– Az általános gazdasági fellendülés nagymértékben segítheti a mezőgazdasági reformokat. A szektor átalakításában azok az országok jutottak legtovább, ahol megkezdődött a gazdaság általános fellendülése is.

– A mezőgazdaság kilábalása szempontjából kulcsfontosságú a fejlődés a vidéki gazdaság nem mezőgazdasági szegmentjében. A reformok terén élenjáró országok túlnyomó többségében a mezőgazdaságot körülvevő vidéki gazdaság fellendülése magában a mezőgazdaságban lehetővé tette az agrárfoglalkoztatottak számának jelentős csökkenését és egyben a hatékonyság, a versenyképesség javulását.

– A reformokban elért sikerek fontos tényezője a konzisztencia, párhuzamos lépések együttes megtétele a reformok kapcsolódó területein.

– A reformokban azok az országok jutottak messzebb, ahol vállalták a nagyobb mértékű, rövid távon esetleg nehézségeket okozó lépések kockázatát is. Úgy tűnik, a fokozatosságra való hivatkozás a legtöbb esetben a tenni nem akarás jele, és elsősorban a FÁK-országokra jellemző.

– A mezőgazdasági reformok folyamatát valamennyi országban erőteljesen befolyásolta a mindennapi politika. Nagyon gyakran a gazdasági racionalitást megelőzve a politika volt a meghatározó, és ma is az. Általában hiányzik az átgondolt hosszú távú stratégia, a lehetséges megoldások gazdasági következményeinek objektív és reális értékelése, emiatt az átalakulás negatív gazdasági következményei még az élenjáró országokban is nagyobbak az elkerülhetetlen mértéknél.

Az agrárátalakulás elemzésünkben átfogott fő területeit illetően a következő helyzetkép rajzolható.

a) *Ar- és piacliberalizálás.* Szinte valamennyi ország komoly lépéseket tett ezen a téren.

– Közép-Kelet-Európában lényegében kialakult a mezőgazdaság piaci gazdaságokra jellemző makrokörnyezete. Az árak és a szabályozórendszer többé-kevésbé közvetíti a

világpiaci hatásokat. A mezőgazdaság támogatása és a belső piac védelme a kilencvenes évek első feléhez képest erőteljesebbé vált. A mezőgazdaságnak nyújtott közvetett és közvetlen támogatások szintje azonban elmarad az Európai Unió átlagától. Problémát jelent a szabályozórendszerek gyakori változása. Kérdéses, hogy az EU-tagságra készülő országok a közös piaci agrárpolitika bevezetésének melyik stratégiája mellett döntenek. Pozitív tendencia, hogy a mezőgazdasági támogatási rendszerben egyre inkább a hatékonyságot, versenyképességet közvetlenül szolgáló módszerek kerülnek előtérbe.

– A FÁK-országokban az állami beavatkozás továbbra is erős mind az áralakítás, mind pedig a kereskedelempolitika területén. Ezekben az országokban a mezőgazdaság gyakran hangoztatott közvetlen támogatása ellenére is komoly veszteségek érik az agrárszektor a világpiactól elválasztó árpolitika és kereskedelmi korlátozások miatt. Számítások szerint a különböző beavatkozások egyenlege negatív a mezőgazdaság szempontjából. Úgy tűnik, a kormányok a városi lakosság olcsó élelmiszerekkel való ellátásának terhére továbbra is a mezőgazdaságra igyekeznek hárítani. Viszonylag új jelenség a regionális hatóságok erősödő beavatkozása az agrárszektor működésébe. Ez különösen Oroszországban és Ukrajnában figyelhető meg.

b) Földprivatizáció, a nagyüzemi gazdaságok átszervezése. A földreform, a földtulajdon továbbra is élénk viták középpontjában áll a régió szinte valamennyi országában.

– Közép-Kelet-Európa országaiban a földek privatizációja a kompenzáció valamilyen megoldása alapján lényegében befejezéshez közeledik. Az új gazdaságstruktúrát a kis- és nagyüzemek változatos keveréke jellemzi. A szocialista korszak nagyüzemeinek maradványai is egyre inkább átalakulnak és igazodnak a piacgazdaság körülményeihez. Befejezetlen még a földek tulajdonviszonyainak jogi rendezése, hiányos a földnyilvántartás, és a földpiac kialakulása kezdeti stádiumban van. Néhány országban éles vita folyik a társasági és a külföldi földtulajdonról.

– A FÁK-országok meghatározó részében (Oroszország, Ukrajna, Belarusz) ugyan formálisan magántulajdonba kerültek a földek, a nagyüzemi szektor azonban gyakorlatilag érintetlen. A szövetkezetek, állami gazdaságok részvénytársaságokká alakultak át. Változás a valódi tartalmi kérdésekben azonban gyakorlatilag nem következett be (*Brooks-Lerman [1994], Csáki-Lerman [1997]*). Ezek a nagyüzemek továbbra is alacsony hatékonyságúak, egyre növekvő pénzügyi gondokkal küszködnek. Az önálló magángazdálkodás szerepe marginális, nem utolsósorban a fejletlen piaci viszonyok visszatartó hatása miatt. A volt Szovjetunió néhány országában ugyanakkor radikális földreformokra került sor, főként a különleges politikai és gazdasági helyzet következményeként. Példa erre Örményország és Grúzia, ahol ma már az önálló magángazdálkodás a meghatározó. Itt a család nagysága alapján végrehajtott földosztás a gazdálkodás nagymértékű elaprózódását jelentette, párosulva az árutermelő mezőgazdálkodás nagymértékű visszaesésével.

c) Az élelmiszeripar, valamint a mezőgazdasági termékek és mezőgazdasági termelőeszközök kereskedelmének privatizációja. Formálisan igen számottevő az előrehaladás. A technológiailag elmaradott, minőségi termelésre képtelen élelmiszeripar azonban ma a mezőgazdaság fejlődésének egyik legfontosabb akadályozója.

– Közép-Kelet-Európában – a balti államokat kivéve – a mezőgazdaság környezetének privatizációja az általános privatizáció elvei szerint történt és általában a befejezéshez közeledik. Lemaradás Romániában, Bulgáriában és a volt Jugoszlávia országaiban figyelhető meg. Különleges eset Magyarország, ahol a liberális privatizációs folyamatot követően a régió talán legfejlettebb élelmiszeripara alakult ki, nem utolsósorban jelentős külföldi beruházások eredményeként.

– A FÁK-országokban az élelmiszeripar és a mezőgazdasági termelőeszköz, valamint felvásárlás privatizációjának egy egészében véve kevésbé célravezető megoldása mellett döntöttek. A privatizáció során a gazdaság más részeitől eltérően előnyben részesítették a mezőgazdasági termelőket, kedvezményesen vagy teljesen ingyen ezen ágazatok több-

ségi tulajdonához juttatva őket. Ez a megoldás a várakozásokkal ellentétben nem hozott új, tőkeerős tulajdonosokat, kedvezőbb feltételeket a mezőgazdasági termelők számára. Ellenkezőleg, az élelmiszeripar technológiai leromlása felgyorsult, és a bonyolult tulajdonosi struktúra miatt a külföldi tőkebevonás rendkívüli módon megnehezült. Az élelmiszeripar talpra állása további lépéseket, a tulajdon újrendezését igényli. Ennek eszköze lehet a felszámolási eljárás, illetve az új befektetések támogatása. Sajnos, a FÁK-országokban az általános bürokrácia és korrupció rendkívüli módon megnehezíti nemcsak a további átalakulást, hanem új üzemek, kisvállalkozások létrejöttét is.

d) Agrárfinanszírozás. Az agrárszektor talán legkritikusabb területe a régióban.

– Közép-Kelet-Európában viszonylag hosszú előkészületek és átmeneti periódus után a mezőgazdaság finanszírozása az elmúlt egy-két évben sokat javult, bár a tennivalók jó része még hátravan. Ez részben a bankrendszerben végrehajtott reformok eredménye, részben a lassan talpra álló élelmiszeripar és agrárkereskedelem, termelőszköz-ellátás által nyújtott növekvő hitelek következménye. Végül elmozdult a holtpontról a mezőgazdaság-centrikus vidéki bankrendszer kialakítása is, mezőgazdasági hitelszövetkezetek, a vidékre specializálódott pénzügyi intézetek létrehozását és mind aktívabb működését eredményezve.

– A FÁK-országok túlnyomó többségében gyakorlatilag nem működik a fejlett országokéhoz hasonló vidéki pénzügyi rendszer. Az örökölt bankrendszer továbbra is ellátja a nagyüzemek finanszírozását a korábbi periódusban megszokott módszerek szerint (állami hitel, az állami készletek részére történő termékszállítás finanszírozására), a magán-szektor finanszírozása azonban szinte teljesen megoldatlan. A mezőgazdaság átalakításában élenjáró országokban, így Örményországban, Grúziában és az utóbbi időben Moldovában is megjelentek a mezőgazdasági hitelszövetkezetek csírái, és növekszik a feldolgozóipar által nyújtott hitelek mértéke is.

e) Intézményi reformok. Az intézményi struktúra átalakulása a reformok szinte valamennyi más területénél lassabban halad – még Közép-Kelet-Európában is.

– A közép-kelet-európai intézményi reformok az elmúlt egy-két évben gyorsultak fel, elsősorban az EU-csatlakozásra való felkészülés keretében. Az érzékelhető fejlődés ellenére a mezőgazdaság intézményrendszere még további jelentős átalakítást igényel a Közép-Kelet-Európai országokban. Az államigazgatás korszerűsítése és reformja mellett további minőségi fejlődésre van szükség a piaci mezőgazdaság intézményrendszerének szinte valamennyi területén, így a szaktanácsadásban, az oktatásban és a kutatásban is. (Lásd EU [1997].)

– A FÁK-országokban a központi tervgazdaság intézményrendszere, kisebb mértékű változtatásoktól eltekintve, továbbra is működik. Ez a rendszer több országban súlyosan fékezi az ágazat átalakulását. Az általános gazdasági visszaesés által előidézett költségvetési gondok miatt az intézményrendszer működését zavarok jellemzik, az alulfizetett, motiválatlan állami hivatalnokok a korrupció révén igyekeznek jövedelmeiket kiegészíteni. Az oktatás-kutatás alapvető pénzügyi gondokkal küszködik, és egyes országokban csupán a folyamatos működéshez szükséges minimális feltételeket kapja meg.

A fejlődés perspektívái a régióban

A mezőgazdasági termelés alakulását közvetlenül három tényező fogja meghatározni e régióban is, mégpedig: *a)* a rendelkezésre álló beruházások és forgóeszközök, *b)* a technológiai megújulás üteme, a biológia új eredményeinek, a termékenyebb fajták bevezetésének ütemével együtt, *c)* a szervezettség, a termelés emberi környezetében bekövetkező változások. Az viszont, hogy e három tényező miképpen alakul majd, mindenekelőtt a reformok további sorsától, a mezőgazdaság átalakításában elért eredményektől, illetve a kérdéses országok gazdaságának általános fejlődésétől és ezzel összefüggésben a mezőgazdasági termékek iránt jelentkező belső kereslet alakulásától függ.

A közép-kelet-európai országokban az ágazat átalakulási folyamata az elkövetkező négy-öt ében várhatóan befejeződik. Ez önmagában javítja a mezőgazdasági termelést közvetlenül meghatározó feltételeket, és ez a várhatóan gyorsuló általános gazdasági fejlődéssel együtt az élelmiszer-termelés stabilizálódásához, hatékonyabb termeléshez és a potenciális komparatív előnyökre épülő markánsabb fellendüléshez vezethet. Az EU-hoz való csatlakozás, bár hatása nem egyértelműen számszerűsíthető, valószínűleg tovább ösztönzi majd a termelés növekedését az érintett országokban.

A FÁK-országokban jóval nehezebb a várható változások előrejelzése. Ebben a régióban a szektorra a konzervatív és a progresszív erők harcával tarkított további nehéz évek várnak. A reformok ügye továbbra is lassan halad előre. Nem valószínű azonban, hogy a termelés csökkenése folytatódik. Az 1995–1996-os évek eredményei, valamint az 1997-es év előrejelzései arra utalnak, hogy a régióban a mezőgazdasági termelés visszaesése elérte a mélypontot. Rövid távon mérsékelt növekedéssel tarkított stagnálás a legvalószínűbb. Komolyabb termelésnövekedésre csak akkor számíthatunk, ha a termelés tényezőit közvetlenül meghatározó reformokban érdemi lesz az előrehaladás. Erre valószínűleg csak középtávon kerül sor.

A régió várható fejlődésének előrejelzése számos tanulmány tárgya.³ Ezek kiegészítéseként az előzőkben vázolt okfejtés alapján további számításokat végeztünk a régió mezőgazdasági termelésének várható alakulásáról a 2010-ig terjedő periódusra vonatkozóan. A kereslet tekintetében a jelenleg érvényes tendenciák továbbélésével számoltunk, vagyis mérsékelt növekedést tételeztünk fel, míg a termelés alakulására vonatkozóan három lehetséges fejlődési alternatívát feltételezve végeztünk számításokat, mégpedig:

1. változat: a termelés a világtáznál gyorsabban, (1,5) növekszik,
2. változat: a termelés a világtálag szerint változik (1),
3. változat: a termelés a világtáznál mérsékeltebben növekszik (0,5).

A számításokat nyolc termékre, illetve termékcsoporra végeztük el, ezek: *gabonafélék összesen, búza, kukorica, cukor, tej, marha-birkahús, sertéshús, baromfi hús*. A számítások eredményeinek egy részét a 12–15. ábra foglalja össze.

A fejlődés jövőbeli tendenciáit mérlegelve megítélésünk szerint:

- a közép-kelet-európai országokban a várható fejlődés az 1-es és 2-es változat eredményeihez közelálló pályán alakul, valószínűleg valahol a két változat között, inkább az 1-es változathoz közel állóan, vagy esetleg néhány terméknél még ennél kedvezőbben is;
- a FÁK-országokban a várható fejlődési pálya valahol a 2-es és 3-as változat között, de inkább a 3-as változat tendenciáihoz közel alakul majd. Ebben az országcsoportban természetesen rendkívül nagyok lesznek a különbségek. A régiószintű tendenciákat nyilvánvalóan Oroszország és Ukrajna eredményei határozzák meg, ahol megítélésünk szerint a nagyobb mértékű fellendülés feltételei legfeljebb az előre jelzett periódus utolsó szakaszában alakulhatnak ki.

- Általában várható, hogy a növénytermesztés növekedése hamarabb megindul, mint az állattenyésztés felzárkózása. Az állattenyésztésben még Közép-Kelet-Európában is valószínűleg folytatódik a stagnálás, a FÁK-országokban pedig további visszaesésnek is megvan a veszélye.

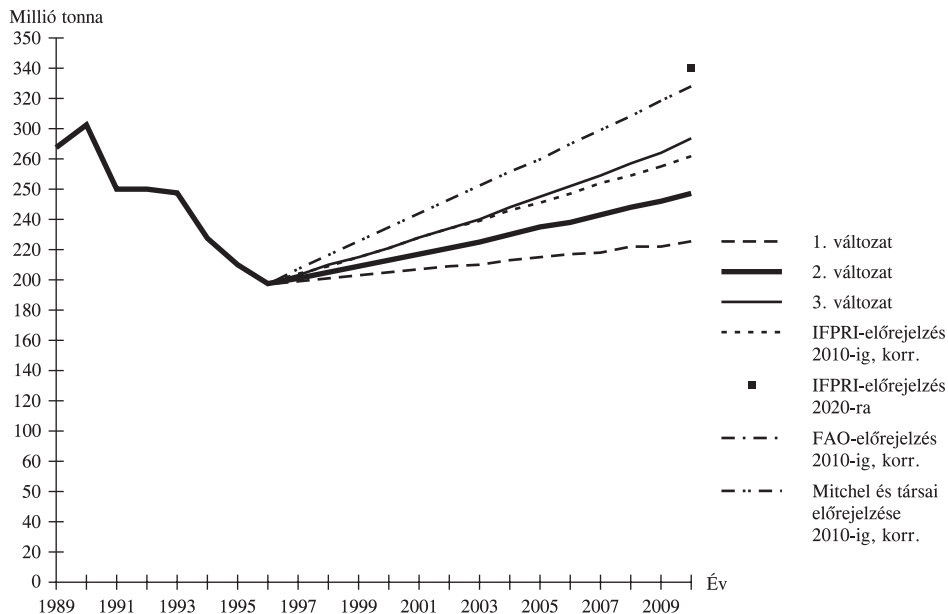
- A minőségi igények várhatóan gyorsabban növekszenek, mint ahogyan az élelmiszeripar rekonstrukciója végbemegy. Általában elmondható, hogy a fejletlen élelmiszeripar az alapanyag-termelés fellendülését még viszonylag hosszú ideig korlátozhatja.

- Az átalakulás nehézségei, az élelmiszeripar problémái valószínűleg erősítik a protecionista tendenciákat a FÁK-országokban. Remélhető azonban, hogy a fogyasztói érdekek megakadályozzák az import számottevő korlátozását.

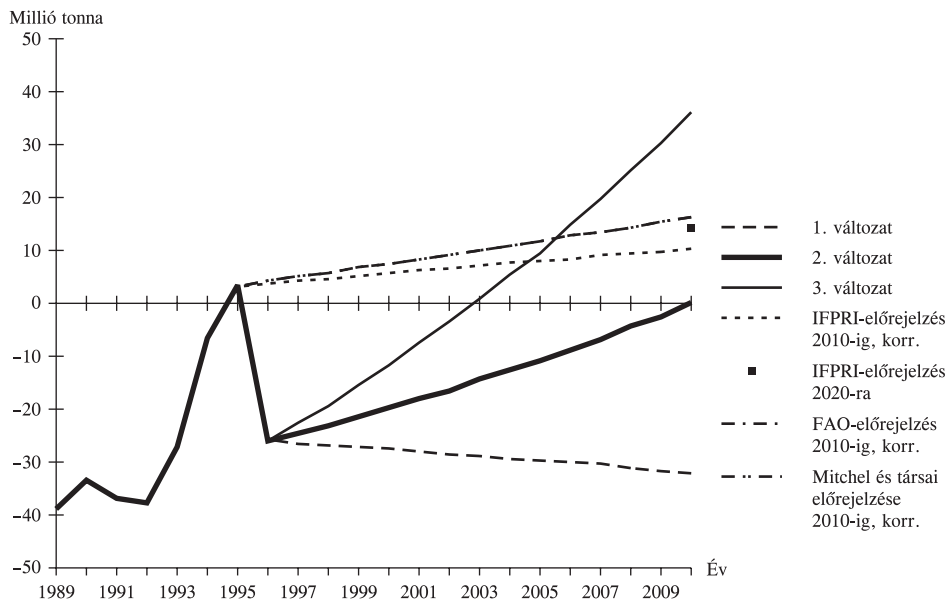
A fontosabb termékeket tekintve, a régió egészének perspektívái alapján várható, hogy

³ *Agriculture Canada* [1996], *EU* [1997], *FAO* [1997], *FAPRI* [1997], *IFPRI* [1996], *OECD* [1997], *USDA* [1994].

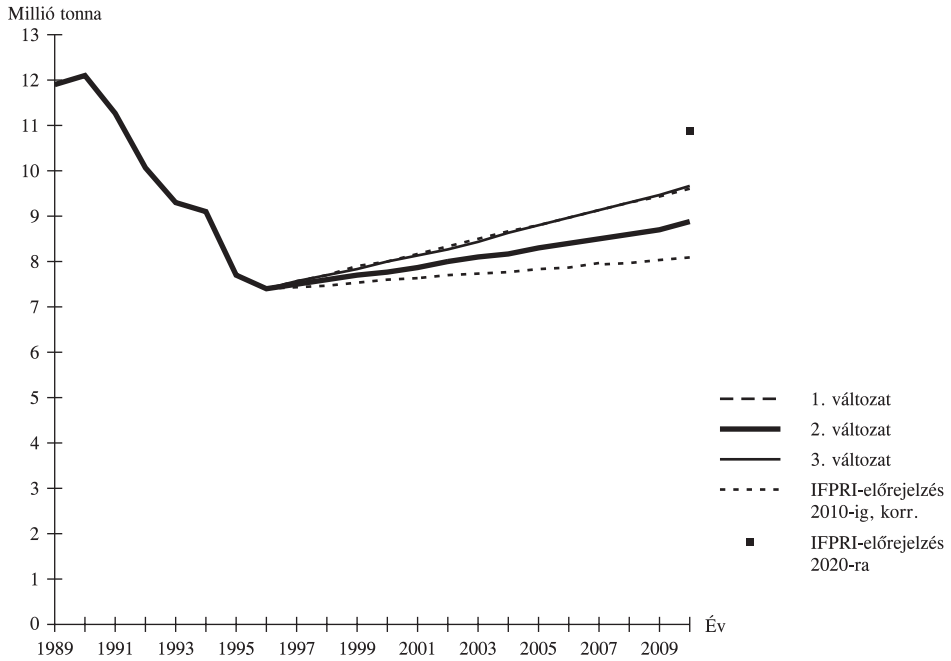
12. ábra
A gabonafélék termelése Kelet-Európában
(1989–1996 tény, 1997–2010 előrejelzések)

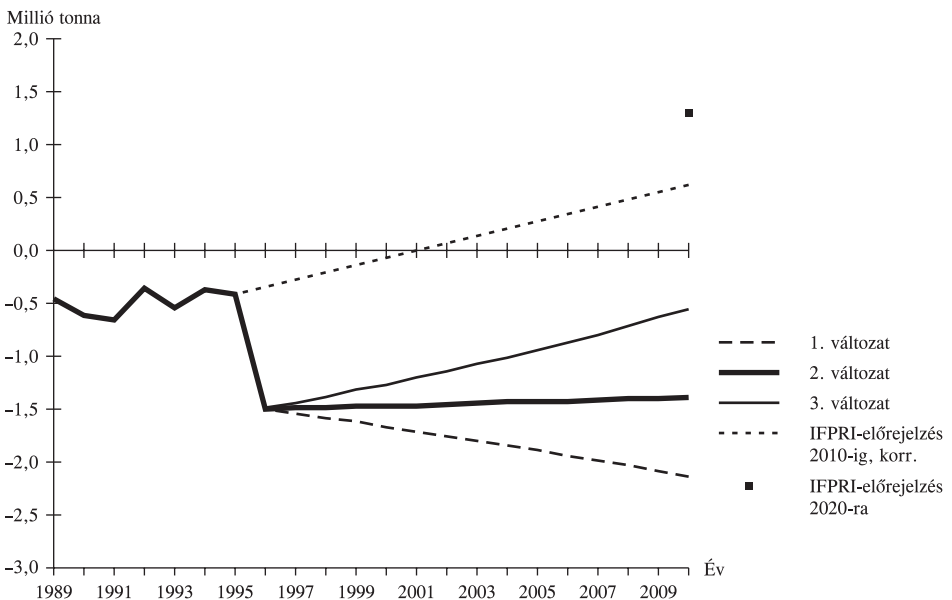
13. ábra
A gabonafélék nettó exportja Kelet-Európában
(1989–1996 tény, 1997–2010 előrejelzések)

14. ábra
A marha- és juhhústermelés Kelet-Európában
(1989–1996 tény, 1997–2010 előrejelzések)

15. ábra
A marha- és juhhús nettó exportja Kelet-Európában
(1989–1996 tény, 1997–2010 előrejelzések)

a nettó import a prognosztizált mérsékelt általános mezőgazdasági növekedés esetén is szinte valamennyi termékből mérséklődik. A régió egésze azonban várhatóan továbbra is nettó élelmiszer-importáló marad. Úgy tűnik, a jelentős természeti erőforrások kihasználása még várat magára, és a régió 2010-ig nem válik a növekvő globális élelmiszer-kereslet kielégítésének említést érdemlő forrásává.

Természetesen az egyes országok termelési szintjében és a reformok ütemében meglévő különbségek miatt a régión belüli különbségek növekedni fognak.

A *gabonafélékből* a teljes önellátás szintje körüli teljesítmény várható, jobb években kisebb exporttal, kedvezőtlen időjárás esetén pedig kisebb nettó import valószínűsíthető. *Búzából* inkább kisebb hiányok, *kukoricából* pedig néhány millió tonnás többlet valószínűsíthető, elsősorban a közép-európai országok termelése alapján. *Cukorból* – a becslések szerint – a régió mérsékelt importáló pozícióban marad, Közép-Kelet-Európában várhatóan kisebb többlet állandósul, míg a FÁK-országok hiánya évi 2-3 millió tonna lesz. A Közép-Európai országok *tej* piacain állandósul a többlet, míg a FÁK-országok részéről számottevő nettó import várható. A *marha-* és *juh*hús tekintetében mind a Közép-Kelet-Európa, mind a FÁK várhatóan nettó importáló marad, és a nettó import évi 1,5 millió tonna körül stabilizálódik. A közép-kelet-európai országok *sertéshústöbblete* előreláthatóan növekszik, a FÁK-országok viszont valószínűleg még 2010-ben is mérsékelt importpozícióban lesznek. A *baromfi*hús területén a sertéshúshoz hasonló tendenciák érvényesülnek, növekszik a fölösleg a közép-kelet-európai országokban, míg tartósan, ha csökkenő mértékben is, megmarad az igény a FÁK-országok piacain.

Hivatkozások

- AGRICULTURE CANADA [1996] Medium Term Baseline Projections 1996. December. Ottawa.
- BROOKS, K.– LERMAN, Z. [1994]: Land Reform and Farm Restructuring in Russia. World Bank Discussion Paper No. 327. Washington, DC.
- CSÁKI CSABA [1995]: Where is Agriculture Heading in Central and Eastern Europe? Agricultural Competitiveness. Dartmouth, NH. 22–41. o.
- CSÁKI CSABA [1996]: Agriculture Related Issues of EU Enlargement to Central and Eastern Europe–Society and Economy in Central and Eastern Europe. Vol. XVIII. No. 1. 35–46. o.
- CSÁKI CSABA–LERMAN, Z. [1997]: Land Reform in Ukraine: The First Five Years. World Bank Discussion Paper No. 371. Washington, DC.
- CSÁKI CSABA–LERMAN, Z. [1997]: Land Reform and Farm Restructuring in East Central Europe and CIS in the 1990s: Expectations and Achievements after the First Five Years. European Review of Agricultural Economics, Berlin, 431–455. o.
- CSÁKI CSABA–LERMAN, Z. [1996]: Agricultural Transition Revisited: Issues of Land Reform and Farm Restructuring in East Central Europe and the Former USSR. Quarterly Journal of International Agriculture, 35(3): 211–240. o.
- EU [1996]: Agricultural Situation and Prospects in the Central and Eastern European Countries. European Commission, Brüsszel.
- EU [1997]: Agenda 2000. European Commission, Brüsszel.
- FAPRI [1997]: International Agricultural Outlook. Iowa State University/University of Missouri. Columbia, MO, 180. o.
- FAO [1997]: The State of Food and Agriculture, 1996. Róma, 301. o.
- INTERNATIONAL POLICY COUNCIL ON AGRICULTURE, FOOD, AND TRADE [1997]: Agriculture and EU Enlargement to the East. Position Paper No.4. Washington, DC. március, 49. o.
- NURUL, I. (szerk.) [1995]: Population and Food in the Early Twenty-First Century. International Food Policy Research Institute. Washington, DC, 219. o.
- OECD [1997]: The Agricultural Outlook. Párizs, 124. o.
- USDA [1994]: The Former USSR: Situation and Outlook Series. International Agriculture and Trade Reports, Washington, DC, 97. o.
- WORLD BANK [1997]: World Development Report. Washington, DC.